

SYNPUNKTEN

MAX ENGMAN

Åbo tur och retur¹

När man valt en rubrik som *Åbo tur och retur*, titeln på en volym av en berömd föregångares memoarer, höjer man både förväntningarna och kraven. Många torde känna till Alma Söderhjelmns memoarserie där hon i en volym skildrar sin period som den första professorn i allmän historia vid Åbo Akademi 1927–1936. Boken är, kan man säga, legendarisk, den innehåller många skarpa iakttagelser och skildringar på kornet, men också infama och suveränt elaka porträtt. Motståndare och avundsmän får höra vad de var värda – det var vanligen inte mycket, och allt framfördes på ett sätt som gjorde det nästan omöjligt att försvara sig.

Memoarförfattaren hade erfarenhet av stora världen. Juhani Paasivirta, sedermera professor i politisk historia vid Åbo Universitet, berättade hur han som ung i Åbo fick de två historieprofessorerna vid Åbo Akademi utpekade för sig. Den länge ståtliga mannen som brukade ta sig en morgonritt genom stan på en vit häst var P. O. von Törne, specialist på italiensk och spansk 1500-talshistoria, och den dam i duvgrå dräkt som han såg på Domkyrkobron utpekades av två pratsamma damer: ”Det är Alma Söderhjälm; hon har just kommit från Paris.” Om hon inte kom från Paris, kom hon åtminstone från Stockholm, där hon, som ryktet berättade, umgicks med kungliga och konstnärer, särskilt Prins Wilhelm, som var både och.

De båda ÅA-professorerna var adliga, medlemmar av Finlands svenska författareförening och skrev sina böcker på franska. De representerade överskiktet i ett ståndssamhälle på väg att försvinna. Senare generationer av historieprofessorer vid Åbo Akademi har inte riktigt kunnat leva upp till detta.

1. Avskedsföreläsning, Åbo 26.5.2011. Texten är något bearbetad för att bereda plats för material som huvudsakligen fanns utskrivet då föreläsningen hölls.

Alma Söderhjelm är kanske mest känd för den anekdot, enligt vilken hon en gång på teatern hörde två damer tissa om att hon var Prins Wilhelms älskarinna. Hon vände sig förargad om och undrade majestätiskt om damerna var så obildade att de inte visste att den korrekta termen i fråga om kungliga var ”mädress”!

Alma Söderhjelm blev av Åbo Akademis rektor förbjuden att skriva i tidningarna om Akademien – den skulle inte behandlas som något utställningsobjekt. Hon lät också bli, men tog skadan igen i sina memoarer. Hon skildrade Åbo Akademi och dess ledning som lätt tölpig. Sin elakaste penna riktade hon mot den yngre kollegan von Törne, som, skäligen klantigt det må medges, hade bett att hon – trots att han skickat henne en inbjudan – skulle utebli från firandet av hans femtioårsdag eftersom hon skulle ha blivit enda dam. Alma ansåg att den yngre kollegan hade gynnats på ett oskäligt sätt; enligt henne såg man i Åbo professorerna som ett slags sällskapsdjur och att deras umgänges-talanger spelade in då de utsågs:

Man hörde mycket talas om deras företräden i detta avseende, t. ex. de som utmärkte professor von Törne, som var ägnad att utgöra en vacker och lockande skylt på Akademien: sällskapsmänniska, produkt av en vårdad uppfostran, parlande alla världens bättre språk, bärande ett adligt namn och samtidigt ett som var klassiskt runebergskt, ingift i en av våra verkligt pampiga familjer, ryttare, talare, skyddskårsmedlem och dansör – vad kunde man mera begära!²

Andra kolleger fick sig påskrivet för sin småaktighet i fråga om tjänsteplikter eller för sin beredskap att bjuda in rasforskare som gästföreläsare.

Staden Åbo klarade sig inte mycket bättre. Alma Söderhjelm var en uppburen kåsör i svenska dags- och damtidningar. När hon kom till Åbo passade Åbo *Underrättelser* på att engagera henne som kolumnist. Under signaturen ”Det främmande ögat”, för övrigt påhittad av Greta Garbos upptäckare regissören Mauritz Stiller, hade hon i början av 1920-talet kåserat i *Dagens Nyheter* och belyst svenskarnas egenheter med sådan frenesi, att bladet avslutade kontraktet. Det gick inte bättre i Åbo. Lantligheten och en viss självgodhet blev för mycket för den kosmopolitiska kåsören: den sista spårvagnen gick klockan 22, gatubelysningen var usel och trottoarerna smala och belagda med kullerstenar. Ett kåseri om ”Åbopatriotismen”, d.v.s. bristen på en levande, människonära solidaritet och patriotism, i september 1929

2. Alma Söderhjelm, *Åbo tur och retur* (Stockholm 1938), s. 59–60.

rågade måttet. Åboborna var inte förtjusta i uttryck som: ”Tur att Tavastehus finns, annars skulle Åbo vara jordens tråkigaste stad.” ÅU sade upp kontraktet.

Den som bespetsat sig på att jag i Almas anda ska ta heder och ära av dem jag inte gillat under mitt kvartssekel vid Åbo Akademi kommer tyvärr att bli besviken, men inte helt lottlös. Jag kan skylla på att jag i motsats till Alma är ofrälse och saknar hennes speciella begåvning, en talang för analytisk gemenhet – om det finns en sådan litterär genre – och hennes vassa och produktiva penna. Kanske jag blir elakare när – eller snarare om – jag når upp till närheten av hennes 53 fristående verk. Som regissören John Ford sade om sina tvåhundra filmer: ”dom första hundra är besvärliga, sedan börjar det löpa”.

De stora åldersklasserna

Så jag kommer inte att vädra de frustrationer jag ibland känt över Åbo Akademi genom att gå lös på förmän och kolleger. I stället försöker jag se min egen bana Åbo tur och retur i ett generationsperspektiv, historiografiskt.

Avskedsföreläsningens koreografi föreskriver egentligen att den är den sista föreläsningen i en serie eller kurs. Nu har jag inte haft någon sådan kurs på ett tag – utom några föreläsningar i samband med en exkursion till S:t Petersburg. Jag tänker inte heller låtsas att detta är en riktig föreläsning, utan tala om mig själv – ett ämne som alla akademiker älskar – inte minst Alma Söderhjelm. Jag gör det inte för att jag tror att jag utträttat något märkligt, utan tvärtom för att jag ser mig som nästan förskräckande typisk.

Jag är född i september 1945, alltså som en av ”de stora årsklasserna”. Det är då det föddes mest barn i Finland var 1947, men den månad då det föddes mest barn var september 1945. Till min uppväxt hörde att köa, vänta och anpassa sig till strukturer som inte var dimensionerade för de stora åldersklassernas anstormning. Å andra sidan var det en generation som vande sig vid att storma fram och krossa allt som stod i vägen. Tidigare ”radikaler” från femtiotalet passerades – vanligen på vänster sida – och lämnades kvar att gnälligt klaga över att ingen prisade dem trots att de egentligen började allting. Generationen efter oss blev antingen nedtrampad eller försökte i sin tur köra om till vänster, men där fanns inte många andra optioner än stalinism och förhållande av Sovjetunionen. Det gick en tid att tala med dessa

röster i Finland, men när realsocialismen visade sig vara irreal var det slut. Slutresultatet blev att vi skådade ut över ett tomt landskap med litet rykande ruiner. På gott och ont, de decennier som följde var *våra* decennier. Nu har vi börjat hålla våra avskedsföreläsningar, men med mindre än att ni yngre stiftar ett Berufsverbot för sextioalister blir ni inte av med oss på länge än.

Ekonomi växte med oss – det uppstod öppningar och universiteten växte så det knakade. De flesta fann sin plats i yrkesstrukturerna och i det lärda ståendet eller det akademiska livet även om det var besvärligt. Hur hade det sett ut om all denna ståndscirkulation hade ägt rum i ett utvecklingsamhälle? Utbildade och halvutbildade arbetslösa studenter i en stagnerande ekonomi är en explosiv blandning. ”Halvherrar” var något man fruktade redan under finskhetsrörelsens frammarsch.

Nu fanns det jobb och karriärmöjligheter – även forskningen och den akademiska arbetsmarknaden expanderade. Det uppstod öppningar också för *homines novi* – i min bakgrund hade jag inget som en marxist skulle kalla produktionsmedel: kapital, högre utbildning eller jord (att inte ha bönder bland sina förfäder ett par sekel bakåt är ganska ovanligt i ett bondesamhälle som Finland). Det akademiska var mig helt främmande.

Jag har ingen exakt statistik att tillgå, men det torde vara obestridligt att skol- och högskolesektorns expansion ökade andelen studenter – och senare som en naturlig följd också antalet universitetslärare – rekryterade ur socialgrupper utan akademisk bakgrund. Det var en företeelse på gott och ont. Det ledde till en viss osäkerhet både om hur man egentligen skulle bete sig i denna främmande värld och även en brist på målmedvetenhet. Jag var åtminstone mycket osäker på vad jag skulle bli när jag blev stor – utöver att jag absolut inte ville bli skollärare. Arkivbanan lockade, men forskningen ännu mer. Så jag tog risken att bli arbetslös. I fråga om själva forskningen har jag aldrig ångrat det, men kring 1980 var jag så utled på universitetet att mitt främsta motiv för att få min segtuggade avhandling färdig var att kunna söka mig ”ett hederligt arbete” som jag uttryckte saken. Jag brukade säga att Kingsley Amis universitetsparodi *Lucky Jim* hade ett lyckligt slut: huvudpersonen lämnade universitetet.

Möjligheterna var en sak, men hur kom vi som inte hade någon akademisk bakgrund överhuvudtaget att börja studera, avlägga högre lärdomsprov? Hur blev vi forskare och hur förhöll vi oss till våra val?

Mina universitet

Orsaken till att jag blev forskare var nog en kombination av mina fem första universitet – Åbo Akademi var faktiskt först mitt sjätte. Mitt första universitet var förstås Kejsarliga Alexanders-Universitetet i Finland – jag använder med flit det namn som hade avskaffats ett halvt sekel tidigare. Dess väsen hade nämligen inte förändrats i lika hög grad som namnet. Störst och vackrast, visst, men också ålderdomligast. Om min studentgeneration tyckte att samhället ganska lätt kunde förbättras berodde det kanske inte i så ringa grad på att det var så vi upplevde universitetet – en organisation som leddes av välmenande, men helt otillräckliga amatörer. Det började med att universitetets informationsbyrå inte visste hur inträdesförhåret skulle gå till eller vem som innehade den svenska professuren i historia. Man försäkrade mig att ”gamla professor Hirn inte brukade fråga så mycket”. Så när jag sedan tillsammans med några andra förhoppningsfulla ställdes inför en lång distingerad herre trodde jag naturligtvis att detta var professor Hirn, även om jag inte tyckte han såg speciellt gammal ut. Han började med mig och frågade vad som hände i Finland för hundra år sedan. Inspirerad av min skolas nyss timade sekeljubileum, drog jag till med: ”Svenska Normallyceum grundades.” Det gjorde jag förstås för att vinna tid, men jag förstod inte varför han såg så road ut då han medgav att det var viktigt att lärarutbildningen organiserades. Då hade jag i alla fall fått mitt försvar i ordning och kunde redogöra för Helsingfors lantdag och några andra frågor.

När jag kom ut ur min tentators arbetsrum efter att ha blivit godkänd upptäckte jag namnskylden där det stod Jarl Gallén – till och med jag visste att det fanns en sådan historiker och att han var ordförande i föreningen ”Forna Norsar” och var en legendarisk officer. Det tentsvaret fick jag äta upp ett antal gånger.

Så fortsatte det, sina tentamensresultat skulle man hitta på anslags-tavlor på konstiga ställen, vitsord avlades som helheter som följdes av en lång muntlig tentamen, där godkännandet fortfarande i stort sett byggde på att professorn tyckte att studenten var mogen nog. Studiehandedningen byggde framför allt på hörsägen – vill man ha reda på något, frågade man äldre studerande. Till slut fick studenterna nog och gav ut egna studiehandböcker, som studentkåren finansierade. Jag skrev som studerande en stor del av texten för historieämnet på svenska. Ännu många år senare fanns några av mina formuleringar kvar i en handbok som övertagits av universitetet.

I detta universitet som hade blivit ett massuniversitet utan att inse det själv inledde jag mina studier hösten 1964 med att avlägga pro exercitio-provet i latin – som klassiker beredde det mig inga problem att avlägga detta obligatoriska latinprov, som för många var en lika stor spärr för att bli färdig som avhandlingen pro gradu. Just på grund av detta kom jag att spela en viss roll i kampen mot det obligatoriska latinprovet. Med min form av saklig uppkäftighet drog jag vid ett diskussionstillfälle undan stolen för lektorn i latin. Han hade – dumt nog – lagt upp försvaret för latinobligatoriet på att de som opponerade sig var lättingar som ville komma enkelt undan. När jag steg upp och sade att jag med mina åtta år skollatin och avlagd pro exercitio absolut stödde en reform, hade han ju bränt sitt bästa krut. Jag är inte speciellt stolt över min insats, eftersom jag tycker att det inte skulle skada om humanister kunde litet latin, gärna inlärt tillsammans med en kurs i latinets kulturhistoria, som gärna kunde innehålla något mera givande än Caesars beskrivningar av hur han förlade sina legioner i vinterkvarter. Under en kurs i medeltidshistoria upptäckte jag att mina studiekamrater med sina proex-kunskaper inte klarade enkelt medeltidslatin, trots att de hade lagt ned så mycket tid och möda att de kunde ha lärt sig några av de andra språk som en historiker i Finland kunde behöva: ryska, franska m.m. Då började jag betrakta det obligatoriska latinet huvudsakligen som ett hinder för inläringen av andra språk.

Själv fick jag användning för mitt latin eftersom min lärare Jarl Gallén, katolik, major, affärsman samt militär- och medeltidshistoriker gav medeltiden en central plats i undervisningen. För mig var han en mycket inspirerande lärare, som öppnade nya världar. Till en del hade detta sin förklaring i att jag kom från en ganska ålderdomlig skolundervisning, huvudsakligen i politisk historia: stora män och hjältedåd, massor av namn, fakta och årtal. När jag började läsa historia vid universitetet trodde jag alltså naivt att nu skulle jag lära mig mera fakta och årtal. Det blev något av en uppenbarelse då jag fick lära mig att historien var som en deg. Man kunde knåda och grädda den på olika sätt. Det lade grunden för mitt intresse för historiografi – och på senare år för historiebruk. Det lade också grunden för min övertygelse att historien är både kumulativ och paradigmatiske. Kunskapen växer genom det idoga arbetet i arkiven, men ibland händer något – franska revolutionen eller Sovjetunionens fall – som ställer allt i ett nytt ljus.

Riksarkivet

Synsättet förstärktes av mitt andra universitet. År 1968 blev jag tf. arkivamanuens på Riksarkivet; jag kom för två månader, mest som översättare, och stannade i fem år (jag heltidsarbetade största delen av mina alltför många studieår) – sedan följde ytterligare ett år på Utrikesministeriets arkiv. Under min tid på Riksarkivet tjänstgjorde jag en del av arbetsdagen på något som senare kallades utredningsenheten och som hade i uppdrag att reda ut de ganska skiftande frågor som myndigheter och enskilda ställde till ”nationens minne”, som Riksarkivet ibland brukar kallas. Det var en god skolning för en ung historiker. Framför allt fick jag lära mig hur gränslöst materialet till vår historia var och hur mycket man kunde göra med det. Samtidigt insåg jag hur socialt snedvridet materialet var. De flesta av våra förfäder framträder i källorna enbart som skattebetalare, rekryter och brottslingar – om ens det. Det var emellertid samtidigt en utmaning och en påminnelse om de mångas, de små människans – och kvinnornas historia. Därtill kom att Riksarkivets kafferum och senare nybygget Café Hausen var platsen för en kontinuerlig arkiv- och historieteoretisk diskussion, som ofta höll en högre nivå än universitetets seminarier.

Min dragning till och aktning för fakta förstärktes under min tid vid Riksarkivet. Jag tillägnade mig ett kunskapsideal som gick ut på att ett enda obehagligt faktum kunde torpedera vilken teori som helst och att det var bra så. Det var visst Konrad Lorenz som sade att den bästa morgongymnastiken för en vetenskapsman är att förkasta en älsklingshypotes varje morgon. Jag har aldrig kunnat med det slag av teoretiserande, det må sedan kallas strukturalism eller något annat, som går ut på att hävda att allt är cirklar och när man lyfter upp ett fyrkantigt papper och frågar vad är då detta, triumferande utropar: ”Aha, en fyrkantig cirkel!” Jag hade det också litet besvärligt med diskurserna. Jag har inga svårigheter att medge att den naiva empiricismen inte kan upprätthållas, men en konstruktivism förd in absurdum är inte särskilt konstruktiv. På gamla Humanisticum i Åbo fanns filosoferna i bottenvåningen och historikerna en våning upp. Ibland greps våra elever av tvivelsmål på att ”verkligheten existerade”. Då brukade jag säga att om du har sådana dubier ska du gå ned i bottenvåningen. Här uppe är vår arbetshypotes att verkligheten existerar.

På sitt sätt stärktes mitt och många andras sinne för det konkreta och handfasta i historien av vårt intresse för resor. Här fick vi gott stöd

av Gallén, som brukade hävda att man inte förstått historien om man inte stiftat bekantskap med de platser där den utspelat sig. När Göran Dahlbäck och jag på Wiener-konditoriet i Stockholm kom underfund med att studenterna i både Stockholm och Helsingfors planerade resor till Reval föreslog vi för Historicus och Historiska Föreningen i Stockholm att planerna skulle sammanslås till en gemensam resa. Det blev början på en tradition med årliga resor. Jag ledde de två följande resorna i Finland till Östra Finland och Österbotten. Resorna förgylldes av skrifter med bidrag av föredragshållare, studenter och forskare. Vår stolthet kände inga gränser när British Library hörde av sig för en fast prenumeration på Historicus skriftserie.

Teori

Teorin och de problem teorierna aktualiserade kom man ändå inte så lätt undan på 1970-talet. Det fanns ett slags tomrum i historikernas extrema empiricism: fakta granskades med hjälp av källkritiken och av denna källkritik certifierade fakta fogades in i en vanligen kronologisk narrativ struktur. Det fungerade i fråga om politisk historia byggd på ett begränsat antal källor. I denna form var tillvägagångssättet dock inte till mycken hjälp inför det moderna samhället och massmaterialet. Där fanns en lucka som min generation har försökt fylla – med varierande framgång måste man väl säga. Teorin behövdes för att tolka materialet eller åtminstone för att bringa reda i det. Eftersom det inte fanns några egentliga historievetenskapliga teorier blev det en rusning till andra ämnens teorier: sociologi, antropologi, kulturgeografi m.m. De som ansåg att källkritiken räckte och att det var förnedrande att låna teorier från andra levererade batalj, men det ledde bara till krav på att historien skulle betraktas som ett samhällsvetenskapligt ämne och flyttas över till statsvetenskaplig fakultet. Det bidrog också till en märklig blandning av specialisering och upplösta ämnesgränser. Man rörde sig samtidigt fritt över ämnesgränserna och lånade friskt av andras teorier, men bildade också grupper och nätverk som sysslade med likartade frågor oberoende av deltagarnas akademiska mantalskrivning. Parallellt upplöstes ämnena – i så hög grad att en ärevördig institution som Nordiska historikermötet började te sig som ett paraply över en samling specialkonferenser som råkade sammanträda samtidigt på samma plats. Det löste också upp ämnesidentiteter och substanser. Någon gång i världen kunde man utgå från att alla histo-

riker visste något om, låt oss säga, Caesar eller Gustav II Adolf. Det kan man inte räkna med längre, men ifrågavarande kan vara expert på mortalitet på 1700-talet och mest umgås med demografer. Än värre blev det med diskursernas inmarsch. Då glömde de som vetat något om Gustav II Adolf bort detta eller lärde sig åtminstone inte mer därför att de var så specialiserade på och intresserade av hur man kunde och skulle tala om Gustav II Adolf.

1968

För de flesta av oss sextiotialister framträdde Teorin i form av Karl Marx skäggiga anlete. Som en av de stora årskullarna drogs man med i studentrevolten. Jag spelade t.o.m. en avantgardistisk roll i studentrevoltens ikoniska händelse, Kårhusockupationen 1968.

Som många andra som samlades på Studenthusets trappa denna novemberkväll var jag och min studiekamrat Henry Rask inte på det klara med vad som skulle ske, bara att något eventuellt skulle ske. Vi kom i god tid och fick goda platser uppe på trappan till det låsta huset. När någon som visste vad som skulle ske eller beslutat sig för att få något att ske, slog in en fönsterruta bakom oss och öppnade dörren hade vi inte längre något val; vi sveptes bland de första in med massan – jag kom att tänka på den berömda scen i Eisensteins film *Oktjabr* där Vinterplatsets erövrare Antonov-Ovsejenko av massans kraft mer eller mindre slungas in i den sal där han arresterar interimregeringen. Inte för att Henry och jag hade något emot det, men veterligen var detta det första inbrottet för vardera av oss.

Efter några ovanligt långgrandiga orationer – här fick jag min första erfarenhet av att revolutioner till största delen består av prat – beslutade Henry och jag oss för att förverkliga vår ursprungliga plan på ett biobesök. Vi såg Richardsons *The Charge of the Light Brigade*. Man kunde ju se det symboliskt, det var en mytkrossande historisk film om Krimkriget och Lätta brigadens attack vid Balaklava, De tappra sexhundra i Tennysons dikt (Into the Valley of Death rode the brave six hundred) och the Reason Why. Trots det har jag aldrig riktigt kommit till rätta med det faktum att jag gick på bio mitt under revolutionen.

Vi återvände dock för att se till att kontrarevolutionärerna – Nylands Nations reservofficerare Buskskyttarna eller så – inte tog över. Eftersom motrevolutionen föreföll att vara helt handlingsförlamad tyckte jag att jag lika väl kunde sova hemma som på Studenthuset. Det inne-

bar emellertid ett möte med en förgrymmad fader; enligt honom var det enda försonande med mina försök att störta den lagliga samhällsordningen att jag inte syntes i TV. Jag underlät att upplysa honom om att detta möjligen berodde på att jag satt på bio då kamerorna kom. Det finns dock ett pressfoto, där man med förstoringsglas kan urskilja mig om man vet var man ska leta.

Eftersom motrevolutionens handlingsförlamning höll i sig arbetade jag följande dag tjänstetid på Riksarkivet. När kollegan Jussi Kuusanmäki och jag gick till Studenthuset blev vi inte insläppta i det fullsatta huset. Vi gick i stället till Finska bokhandeln för att köpa Antti Kuusis bok om studentrörelsen. Bullret från Studenthuset var så våldsamt att Jussi måste vråla *Ylioppilaitten vallankumous* i expeditens öra. Rustade med denna källskrift gick vi till ölkrogen Vanhan Kellari – allt detta skedde alltså i samma byggnadskomplex som jag deltog i att bygga under ett av mina sommarjobb.

Jag har alltid sett detta som djupt symboliskt för historikerns roll, där satt vi – efter fullgjord tjänstetid – i revolutionens källare och läste om revolutionen medan taket gungade av stampande fötter och resolutioner.

Man ska förstås också minnas att det heroiska dessa fötter ovanför oss hade utträttat var att de ockuperat sitt eget hus för att förhindra firandet av studentkårens jubileum. Sin betydelse fick aktionen genom att president Kekkonen ställde sig på ockupanternas sida. Ovetande om detta gav sig Kuusanmäki och jag på jakt efter en öl – inte vilken som helst, utan den som den övermodige studentkårsordföranden, med. kand. Eljas Tunkelo använt för att avfärda protesterna: alla studenter skulle nog få sin öl. När jag något högljutt på Ostrobotnia meddelade att vi kommit för att avhämta Tunkelos öl blev vi utkastade.

Marx

Mitt första försök att vetenskapligt gå i Marx fotspår var ett totalt misslyckande – det var en av dessa otaliga studiecirklar i marxism-leninism. De var ett sätt att skaffa sig den kunskap universitetet varken kunde eller ville ge. Vi läste en handbok från DDR – hur annars – och även om den inte var helt hopplös sneglade vi på varandra och undrade om de andra var lika uttråkade som man var själv. Studiecirkeln självdog, den ålderskamrat som ledde den blev sedermera en inbiten empirist, en av dessa föraktade ”källfetischister”. Som arkivarie

hade jag dylika farliga tendenser i utpräglad grad. Man kunde om vår studiecirkel säga som den engelske historikern A. J. P. Taylor: "I too have tried to be a Marxist but common sense kept breaking in." Vid ett tillfälle då han anställningsintervjuades konstaterade tillsättningskommitténs ordförande att "I hear you have strong political views". Taylor svarade: "Oh no, President, extreme views, weakly held." Det är i dag lätt att göra sig lustig över sextiotialismen, men man ska minnas att de flesta var sanningsökare och avslutade sin vandring vänsterut långt innan de nådde stalinismens återvändsgränd. Inte var det heller bortkastad tid att bekanta sig med en av samhällsforskningens klassiker – Karl Marx försvinner ingenstans ur den kategorin.

Jag tror ändå att grundproblemet var att den östliga marxismen från Sovjetblocket var både stelbent och i Lenins efterföljd försökte pressa marxismen som en allomfattande förklaring på allt, att så att säga skapa en vetenskaplig politik. Under den processen blev det som lärdes ut en serie dogmer. Det säger förstås en hel del om det instängda klimatet i Finland att vi visste mycket litet om de inspirerande brittiska marxistiska historikerna, forskare som E. P. Thompson och Eric Hobsbawm, som använde Marx på ett kreativt sätt. De försökte inte hävda att han alltid hade rätt, utan tog inspiration, metod och insikter ur hans verk. Det var något av en lättnad när sociologen Göran Therborn konstaterade att Marx hade rätt – om han hade rätt – inte därför att han förhöll sig sympatiskt till arbetarna, utan för att hans teori var bättre argumenterad. Utgångspunkter som dessa gjorde Marx både fruktbarare och intressantare än att få honom presenterad i en serie axiom, de tillät diskussion, dialog, vidare vyer och utbyggnad.

Mitt andra försök, likaså i form av en studiecirkel, utgick från just detta, Marx som en viktig inspiration, men som en bland andra. Det blev mitt fjärde universitet och ett som har förblivit okänt för de flesta. Flera har till och med tvivlat på att en så disparat grupp någonsin existerat. Jag kan förstå tvivlet, men ämnet och sammansättningen passade oss alla just då: initiativtagaren, idéhistorikern, den begåvade och alltför tidigt bortgångne Matti Viikari, sociologen Risto Alapuro, historikern Heikki Ylikangas, ekonomhistorikern Per Schybergson och jag. Vår målsättning var inget mindre än att skriva "Kapitalismens historia i Finland". Vi sammanträdde för det mesta på Alkos forskningsanstalt på Broholmen, där Viikari hade ett arbetsrum. Vi satt i ett rum där enligt uppgift Kertil Bruun hade genomfört experiment med

supande smågrupper, vilkas uppträdande studerades. Det lär ha gått vilt till ibland och det gjorde det också i våra diskussioner trots att värdfirmans produkter avnjöts först vid postseminarier. Vi beslutade oss för att vi först skulle läsa in oss på ämnet innan vi ens tänkte på hur produkten av våra ansträngningar skulle se ut. Vi läste och diskuterade från ett brett område under tre år, men någon bok om kapitalismens historia blev det inte. Våra andra intressen förde oss åt olika håll. De som kom närmast att använda våra läsefrukter var väl Alapuro med *State and Revolution in Finland* och Ylikangas med sin dryftning av vändpunkter i Finlands historia.

Vetenskapliga fadermord

Jag fick en god utbildning i medeltidens historia, men medeltidshistoriker blev jag aldrig. Till en del var det fråga om det slag av fadermord som är ganska vanliga i den akademiska världen. Min första professor var medeltidsforskare och ville att jag också skulle bli det i stället för att kasta bort min tid på modern socialhistoria eller politisk historia, som han avfärdade som sociologi respektive kvalificerad journalistik. Han hade till och med valt ett ämne för min pro gradu fick jag veta långt senare, men jag blev förstås modern socialhistoriker. Det berodde väl till någon mån på att man på den tiden kunde ha ställt upp ett fotbollslag bestående av finlandssvenska medeltidsforskare – frånsett att de inte var intresserade av bollspel. Däremot hade få finlandssvenska historiker behandlat 1900-talet i någon annan form än nekrologens. Det fanns alltså en efterfrågan.Handledning var det däremot brist på, åtminstone med dagens kriterier.

Studier på 1960-talet var en ganska ensam sysselsättning. Handledning var något man varken fick eller bad om särskilt ofta, i synnerhet om man var arkivtjänsteman med händerna fulla. I ett skede hade jag emellertid kört fast ordentligt och beslutade mig för att lägga fram mitt dilemma för min akademiska lärares fötter. Jag redogjorde för de två alternativen för hur jag skulle lägga upp min avhandling pro gradu. Gallén lyssnade, ställde bra frågor, bjöd på apelsiner och diskuterade ingående. Sedan sade han: "Vet du, gör som du finner bäst, jag litar på dig." Jag blev stum – och rasande – över att han sköt problemet ifrån sig. Det dröjde dock inte så länge innan jag insåg att det var det bästa råd jag någonsin fått. Hans budskap var att jag visste mer både om ämnet och om vad alternativen betydde än någon annan

och att jag skulle ta mitt ansvar. Dessutom var det jag som skulle leva med konsekvenserna. Det hindrade inte att jag testade mina idéer på andra; det ska man våga göra. En närmare eftertanke gav också vid handen att det var bättre att få kritik av kolleger och andra på ett seminarium än i tryck i en recension. Ironiskt nog blev det alternativt jag valde för avhandlingen med tiden en serie uppsatser. Jag slutade skriva på det andra alternativet, som var tänkt som en inledning till det första, när texten gick över 200 maskinskrivna sidor. Jag lämnade in den som avhandling pro gradu. Den fick högsta vitsord och mest överraskad var jag själv.

Min andra professor, Matti Klinge, offret för mitt andra fadermord, ansåg att promotioner hörde till det viktigaste i det akademiska livet – följaktligen lät jag bli att promovera mig. Det var en del av min livslånga kamp mot struntviktighet – hos mig själv och andra. Jag saknar alltså både doktorshatt och rätt att bära en sådan och har den numera ganska ovanliga titeln ”fil.lic. disp.”. När jag någon gång blir tillfrågad om vad förkortningen betyder, brukar jag säga att det är ett tryckfel och att det ska utläsas ”dipsomaniac” (ett grekisk-romerskt ord som ersatts av alkoholist) – det må också samtidigt stå som en påminnelse om att de stora årgångarna inte utan skäl inom alkoholforskningen kallats ”den våta generationen”.

Jag höll mig också som universitetslärare borta från promotioner, men när jag var dekanus tyckte jag det hörde till tjänsteåliggandena att delta. I processionen vid ÅA:s promotion 1992 tågade jag bredvid förvaltningsdirektören och förklarade min hattlöshet genom att hävda att jag blivit promoverad till förvaltningsdirektör.

S:t Petersburg

Orsaken till att jag står här i dag – alltså till att jag blivit professor, är att jag råkade in på en litet speciell forskarbana tack vare en man som jag aldrig träffat. Mina utredningsuppdrag vid Riksarkivet gjorde mig bekant med mångahanda företeelser, men också med olika personer och släkter. En dag träffade jag Anton Gustav Herman Öhrling. Ingen var egentligen det minsta intresserad av silversmeden Öhrling, som dog i oktober 1900 i S:t Petersburg vid 73 års ålder, men statskontoret ville som danaarv lägga beslag på den egendom som efterlämnats av en av hans ättlingar som avlidit utan arvingar. För att detta skulle gå lagligt till behövdes en släktutredning – och de gavs alltid åt de yngsta

tjänstemännen. Jag insåg snart varför; arkiven efter finska församlingen och finska passexpeditionen i Petersburg föreföll vid första anblicken att befinna sig i ett totalt kaos, som inte blev bättre av att passexpeditionens arkiv råkat illa ut i Nevans stora översvämning 1924 – stora översvämningar inträffar i Petersburg med hundra års mellanrum. Det fanns bara två arkivarier som visste hur man hittade i arkivet och så småningom blev jag den tredje. Riksarkivet bad mig långt senare skriva en handledning till källorna rörande finländare i Ryssland, vilket jag gjorde 2004 – dessutom har jag skrivit om detta i flera släktforskningshandböcker. Jag betraktas som något slags auktoritet på området, men det är alltid med en viss osäkerhet jag börjar leta, bl.a. därför att man råkar ut för dokument på minst fyra språk skrivna med besvärliga handstilar.

Under min tid på Riksarkivet fick jag ett flertal utredningsuppdrag av samma slag och även senare har jag tillbringat en hel del tid i Riksarkivets magasin F 7–8. Där vilar en underlig lukt över dokumenten sedan översvämningen 1924. Jag brydde mig inte om den, men jag fick nyligen veta att just de här handlingarna har placerats i användningsförbud därför att man är orolig för att de kunde sprida sjukdomar – efter hundra år! Om dokumenten verkligen är farliga, har jag garanterat fått min dos i arbetet på fosterlandets historia.

Under Petersburgs 300-årsjubileum 2003 – ett år då jag höll 56 föredrag – utlystes en skrivtävling under titeln ”Mitt Petersburg”. Jag skrev inte, kanske därför att mitt Petersburg egentligen är två, dels den undersköna staden vid Nevamynningen, dels magasinet F 7–8 på Fredsgatan, där jag tillbringat mer tid än jag egentligen vill komma ihåg.

Med eller utan mögel, Anton Gustav Herman Öhrling förändrade mitt liv. Jag hade egentligen tänkt skriva min gradu om de finländska frivilliga i spanska inbördeskriget – på den tiden var jag intresserad av allt. Jag vet inte i den dag som är om det som lockade mig var tanken om internationell solidaritet – i Vietnamkrigets skugga var det en fråga som engagerade många av oss unga. Det är förstås också möjligt att jag hade förläst mig på Hemingways *For whom the bell tolls*. Jag noterade härom året en essä av Sven Delblanc där han diskuterade hjälteroller och jämförde Hemingways Robert Jordan med Wilhem von Schwerin och konstaterar att vad som återstår oss i dessa oheroiska tider är att inte svika våra övertygelser, leva ”a decent life” i enlighet med våra principer och om så krävs dö ”a decent death”. Det är vad den sårade

Jordan förbereder sig för ”on the pine-needle floor of the forest” – han kan inte längre göra så mycket mer än att ta några falangister med sig när han stupar.

En bok som jag också kan ha förläst mig på var George Orwells *Homage to Catalonia*, som på ett annat sätt illustrerade internationell solidaritet men också ett inbördeskrigs absurditeter. Vetenskapligt sett var väl den fråga som jag ville ha svar på, vad det var som fick ett antal finländare att i ett par år släpa på några maskingevär i Spanien och tjänstgöra som ”Jaakko Ilkan konekiväärijoukkue”. Så småningom insåg jag ju i alla fall att när jag nu en gång satt på Finlands största samling av historiska dokument, var det inte speciellt rationellt att välja ett avhandlingsämne som framför allt skulle kräva materialinsamling genom intervjuer.

Vad skulle jag då välja? Det där med solidaritet intresserade mig fortfarande, inte så att jag skulle ha känt speciellt mycket solidaritet med Sovjetunionen, men jag hade ändå litet svårt att tro på att Ryssland alltid hade varit onskans rike och alltid förtryckt Finland. Själva dessa möjliga dokument visade ju vad jag kunde förstå, att tusentals finländare sökt sig till Ryssland, av allt att döma frivilligt. Varför visste man inte mer om dem? Jag kom snart underfund med att det nästan inte fanns någon litteratur att tillgå. Den information som fanns var dessutom underligt ambivalent, det föreföll som om finländarna alltid avskytt Ryssland, men ändå blivit generaler, gardesofficerare och hovleverantörer. Det berättades om rysshät, men också om flickor som gick under i storstaden eller som sökte sig dit för att föda utomäktenskapliga barn. Det var något som inte stämde.

Sentsarismen

Mitt val av migrationen till S:t Petersburg hade, inser jag nu, en klar anknytning till två forskningsinriktningar. Den ena var den s.k. sentsarismen – en term som inte ska förväxlas med ”de nya tsarerna” eller nytsarismen som var ett kinesiskt skällsord för de ryska kommunisterna. Termen sentsarism präglades av Eino Jutikkala som en pejorativ term för forskare som visade alltför stor förståelse för ryska synpunkter. I den låg en underförstådd anklagelse för bristande patriotism. Detta var å andra sidan just vad vi opponerade oss emot, d.v.s. att den äldre generationen skrev om rysk-finländska förhållanden som om de fortfarande var parter i en pågående rättskamp där det gällde att

visa att vår sida hade rätt. Som ofta inträffar tog vi emot en nedsättande benämning och använde den som ett hedersnamn. Osmo Jussila, som är en stor skämtare, ordnade en ishockeymatch mellan Sentsarister och Konstitutionella. Jag spelade självklart i Sentsaristernas lag iförd gul skjorta med svart dubbelörn på bröstet; de konstitutionella spelade i röd tröja med Finlands lejon i gult. Före matchen spelades lagens hymner "Gud bevara Tsaren" och "Björneborgarnas marsch" samt överräcktes gåvor: rysslimpa och vodka, länkkorv och Koskenkorva. Domaren, justitieministern Paavo Nikula, blåste av matchen vid ställningen 5–5. Det hela var ett studentikost skämt, men allvaret i det hela var att rättskampen var eller borde vara förbi, nu var det dags för forskning.

Vi sentsarister kunde bygga på en växande korpus av forskning som utmanade tesen om ständigt förtryck; det gällde handel, politik och mycket annat. Sentsaristerna bildade ingen egentlig skola och hade divergerande uppfattningar om mycket och sysslade med ganska olika frågeställningar. Det gemensamma var forskningsresultat som på olika fronter visade att Finland hade det ganska bra i det ryska riket, både taget för sig och i jämförelse med andra regioner och folk. För dem som såg det mesta ur förtrycksperspektiv var det litet nedslående att detta till en betydande del berodde på en uppriktig lojalism – med kejsaren snarare än med Ryssland, men dock. En sak som förenade några av oss var intresset för hur imperier fungerar och en övertygelse om att Finland måste ses också ur detta perspektiv och inte snävt nationellt. De mest kontroversiella resultaten gällde förstas de konstitutionella frågorna, som jag kom in på via passsystemet och den finländska förvaltningen i Petersburg. På i Finland vanligt sätt försökte man strypa debatten genom att inte släppa in sentsaristerna – men inte heller den av andra orsaker oppositionelle Heikki Ylikangas – i Jutikkalas organ *Historiallinen Aikakauskirja*. Som redaktionsekreterare och senare redaktör för *Historisk Tidskrift för Finland* kunde jag bidra till att hålla kanalerna öppna för olika synsätt – för motståndarna hade detta därtill den ovälkomna konsekvensen att de olämpliga resultaten spreds på svenska i Norden och i världen. För *HTF* var detta en storhetstid med bidrag av landets bästa eller åtminstone intressantaste historiker.³

3. Jfr Max Engman, 'Två tidskrifter, två kriser' i detta nummer.

När man i dag ser på sentsarismen kan man se den dels som en del av en pendelrörelse, dels som ett resultat av Paasikivi–Kekkonenlinjen. Partsinlagorna i rättskampen och de på dem byggda forskningsresultaten hade helt enkelt dominerat så länge att en motreaktion måste komma. Man kan också i bakgrunden skymta Paasikivis brutalrealism: man fick lov att acceptera att Kreml inte var någon rådstuvurätt och att Rysslands intressen för det mesta var både begränsade och legitima. När vänskapspolitiken betonade betydelsen av kontakter uppstod också en ”social beställning” på att kunna visa fram fredliga förhållanden i det förflutna. Därtill lämpade sig handel, migration, kultur och även de länge rätt harmoniska åren av Pax Russica, som nu betonades framom rättskampen.

Var det då bara VSB-fernissa? Inga resultat är eviga, infallsvinklar och perspektiv växlar. Det gäller också sentsarismen, men där finns saker som är bestående: förutom mycken ny empiri, närmast tre: det imperiella perspektivet, den nya socialhistorien och avdemoniseringen av ryssen. Mitt intresse för Ryssland begränsade sig till S:t Petersburg.

Jag försökte hålla mig borta från vänskapssvamlet – inte för att jag hade något emot vänskap, utan för att jag gillar ingressen i Louis Bromfields *När regnet kom*: två män står vid en bar – som Bunuel säger är det att stå vid en bar som att gå i kyrkan: där är man ensam med sin Gud. I Bromfields anekdot (som han uppger sig ha fått av Erich Maria Remarque) frågar den ene ”Tycker du om engelsmän?” och får svaret ”Nej”, ”tycker du om tyskar?”, ”Nej”, ”tycker du om fransmän?”, ”Nej”. ”Vem tycker du då om?” ”Mina vänner”, blir svaret. Jag använde anekdoten i ett föredrag inför Samfundet Finland–Sovjetunionen i Åbo som ett argument för att vänskap bara kan finnas mellan människor som känner varandra, inte mellan folk. Alla var inte roade.

Den nya socialhistorien

Mitt ämnesval påverkades ingalunda enbart av förhållandet till Ryssland. Jag hade förutom imperieforskningen börjat intressera mig för en riktning som fick namnet ”den nya socialhistorien”. Den har kanske blivit mest känd för sitt kvantifierande, men där fanns mycket annat, framför allt viljan att försöka förstå vanliga människors beteende, enligt receptet ”history from below”.

På 1960- och 1970-talen var det något av en explosion på området med studier av migration, minoriteter, social mobilitet, demografi,

kvinnohistoria – det var ofta fråga om stora grupper som inte efterlämnat brev, dagböcker eller självbiografier och inte heller just någon som skulle ha fört deras talan; deras värderingar måste alltså utrönas genom att studera deras beteende, genom att se på vad de gjorde. Massmigrationen var en makroföreteelse om någon, men egentligen måste den studeras på mikroplanet. Rysslandsemigrationen hade efterlämnat massor av material (hade jag insett hur mycket, hade jag aldrig satt igång).

Ibland var resultaten överraskande. Den kände E. P. Thompson visade i uppsatsen ”The Moral Economy of the British Crowd” att brödkravaller inte nödvändigt uppstod då brödkriserna var högst, utan då de förändrades snabbt eller oförklarligt – vad som berörde människorna mest var rättvisa!

Jag var mest intresserad av de socialhistoriska aspekterna, metoderna och infallsvinklarna. Med åren och resorna till Petersburg började jag känna för staden i Nevadeltat och den känslan utvecklades med tiden till en nyfikenhet och förtjusning som förde mig till märkliga sevärdheter med anknytning till våra landsmän i Petersburg, men då var det för sent att bli Rysslandsforskare – i synnerhet då jag blivit förtjust i annan stad vid Donau. Jag höll mig nästan helt till finländarna och deras relationer till staden – där fanns alldeles tillräckligt att göra.

Vi var en liten grupp som sysslade med emigrationen österut – liten jämfört med projektet om den transatlantiska emigrationen vid Åbo Universitet och det stora Amerika-emigrationsprojektet i Uppsala. Gruppen bestod av Mannerheimlevnadstecknaren John Screen (officerare), Sune Jungar (migration från Åbo och till Fjärran Östern), Alpo Juntunen (Sibirien), Kari Ketola (ryska språkstipendiater) och jag (massmigrationen till S:t Petersburg).

Min avhandling från 1983 var på visst sätt ett monster (453 sidor, täckte 214 år, såldes snabbt slut och kom ut i en andra upplaga). Den ”tömde spelautomaten” och jag försäkrade mig ytterligare om att den var tom med tre essäsamlingar, en källutgåva, en källhandledning och två monografier.

Vad fick jag då fram? Bland annat att migrationen till Petersburg var något högst naturligt, det verkligt onaturliga hade varit om det inte funnits en mängd finländare i Petersburg – en storstad drar. Som mest var de drygt 24 000 (1881) och Petersburg utgjorde då Finlands

näststörsta stad med något fler finländare än hela Åbos invånarantal. ”Stadens” finländska befolkning var främst arbetarklass: hantverkare, arbetare, tjänstefolk. Petersburg utövade vid folkräkningen 1869 samma dragningskraft på Finland som på ryska guvernement på motsvarande avstånd, men inte längre vid senare folkräkningar. Nedgången berodde knappast primärt på anti-ryskhet, utan snarare på en vändning inåt mot Kotka som ”savolaxarnas Amerika” och västerut mot det riktiga Amerika. Finland var vid denna tid ett utflyttningsland.

Som jag sade lånade socialhistoriker pragmatiskt från andra vetenskaper, för min del från kulturgeografi och sociologi beträffande centralortsteori, urban influens, kedjemigration, arbetsmarknadssegmentering och etniska nischer

Jag lyfte fram en bortglömd företeelse och det var kanske viktigare än teorierna. År 1971 såg jag en annons om ett möte för ”Entisten Pietarin suomalaisten yhdistys”, en förening som grundats av en klass i Finska skolan i Petersburg. Jag mötte där en förtjusande samling äldre damer och herrar. Jag intervjuade flera av dem. Med tiden började det kännas som att jag var skyldig dessa människor något, att jag var skyldig att lyfta fram dem eftersom det funnits starka krafter som inte velat veta av dem.

Vetenskaplig tyngd, nya resultat, visst jo, men med vad jag vet i dag så tror jag ändå att det var något annat som var viktigt. När man visar att något var självklart säger alla just så, ”egentligen” har vi vetat detta hela tiden; det är ju klart att finländare flyttade till Petersburg. När den här självklarheten gått hem blir den allmänkunskap – jag stöter ofta på uppgifter som inte kan härröra från någon annan källa än mina undersökningar, men utan hänvisningar.

Ett exempel: från 1730-talet finns det längder över nattvardsgäster vid de svenska och finska gudstjänsterna i Peterburg. Bengt Jangfelt använde uppgifter som härrörde från längderna och nämnde som källa ”tillgänglig statistik” – jag vet precis hur den statistiken blev tillgänglig. Jag samlade under flera veckor i Stockholm in tre tusen kort med individer och lade sedan i en kall sommarvilla patience med korten i tre höstveckor för att identifiera personerna. Det är typiskt för kvantitativ historia: man kan arbeta i månader och år på något som sedan blir en tabell med litet kommentarer. Jag hör till dem som blivit historiker bl.a. för att de var dåliga i matematik i skolan, så de mest avancerade matematiska operationerna i boken var addition och procenträkning.

Jag upptäckte att jag hade gett en mängd människor deras historia tillbaka och kanske dessutom präglat en etnonym för dem – ”pietarin-suomalaiset” är numera en etablerad benämning.

Petersburgsfinländarna var inte nödvändigtvis alltid välkomna när de återvände efter revolutionen. Få har uttryckt det så väl som den finska filmens stora stjärna Ansa Ikonen. Hennes far var kontorist på Parviainens fabriker i Petersburg och hennes mor kontorist på Finländska bangården. Fadern spelade amatörteater och modern folkdansade. Med denna bakgrund var skådespelarkarriären ingen överraskning, men återflyttningen till Finland var en chock:

Me olimme pakolaisia ja pakolainen ei kuulu minnekään. Se leimasi minun lapsuuteni. Pietari oli ollut kotipaikkakuntamme kolmen sukupolven ajan, sinne emme voineet jäädä. Suomi, joka otti meidät vastaan, koska olimme Suomen kansalaisia, vierasti meitä ”ryssiä”. [...] Pietarissa olin ollut venäläisille leikkiveroilleini ”tshuna”, jolle piti opettaa kielikin. Nyt olin ryssä, opin hyvin äkkiä, että venäjää ei saanut puhua.⁴

I mellan- och krigstidens Finland var ett liv och en bakgrund i kejsarstaden ingen rekommendation: de som hade ryskt påbrå förfinskade sina namn och minnena reserverades för den privata sfären. För en grupp som ansåg att de hedrat det finska namnet i kejsarstaden var det tungt att möta misstänksamheten vid gränsen då de återvände. Alma Leväaho, elev i Finska skolan i början på 1920-talet, var ett halsekel senare fortfarande rasande över behandlingen vid gränsen på 1920-talet: den finländska gränsbevakningen behandlade ju oss som bolsjeviker eller ryssar!

Alma Pihl tillhörde en urmakar- och guldsmedssläkt från Pojo. Hon arbetade för Fabergé och formgav flera av firmans berömda påskägg. Efter revolutionen återvände hon till Finland och blev teckningslärarinna i Kuusankoski, men talade tydligen nästan aldrig om Petersburg. Hennes elever visste inte att deras lärarinna var en klassiker inom design.

Många av våra landsmän var väl integrerade. Jag har i Villmanstrand intervjuat Jalmari Haikonen, troligen den sista finländska guldsmeden hos Fabergé – han hade en mycket internationell lärogång.

4. ”Vi var flyktingar och en flykting hör inte hemma någonstans. Petersburg hade varit vår hemort i tre generationer, men där kunde vi inte stanna. Finland, som tog emot oss för att vi var finska medborgare, kände sig främmande för oss ”ryssar”. [...] För mina ryska lekkamrater i Petersburg hade jag varit en ”tshuna” som man t.o.m. måste lära språket. Nu var jag en ”rysse”, lärde mig mycket hastigt att ryska fick man inte tala.”

Flickskolrektorn Elsa Peräläinen hävdade att petersburgsfinländarna var en enda stor familj. Eftersom de hade två konkurrerande tidningar, som representerade vad som bland amerikafinländarna kallades ”Church Finns” och ”Red Finns” kunde jag inte låta bli att ställa den provocerande frågan om bröderna Rahja, Lenins hjälpare och FKP:s grundare, också räknades till familjen. Hon svarade bestämt att alla familjer har sina svarta får och mera fick jag inte veta om de sociala konflikterna av henne.

Jag förde långa samtal med Arbetarnas Bildningsförbunds verksamhetsledare Harri Edgren, vars far var den sista innehavaren av Finska/Svenska Bokhandeln i Petrograd. På Svenska Arbis i Helsingfors hade jag en märklig upplevelse. I ett föredrag talade jag om de finländska järnvägstjänstemännen. Jag nämnde de stenhus som Finska staten låt uppföra för järnvägspersonalen – då ropade tre damer spontant i salen: ”där är jag född!” Banan Viborg–Petersburg tillhörde Finlands SJ och var en av SJ:s livligast trafikerade.

Ett av de finaste minnena jag fick höra berättades av en man som gick i Finska skolan 1917. Eleverna deltog i begravningen av februari-revolutionens offer på Marsfältet. Skolans rektor, den ingermanländske mensjeviken Juhana Peräläinen, uppmanade med darr på stämman eleverna att minnas denna dag, ”den största dagen i era liv, ni har sett det nya Ryssland födas”. En av eleverna såg långt senare dagen som vad den blev – början på ett långt farväl:

Mieleeni painui unohtumattomana heidän hyvin kauniit ja melodaaliset surumarsit. Ne kaikuivat yhä kauniina unihymneinä sieluni syvimmässä muistossa, ikään kuin jäähyväistervehdyksenä – suurelle Venäjälle ja sen kansalle.⁵

En annan elev betonade åter hur avskedet inte kändes definitivt; man bad grannarna vattna blommorna och sade ”På återseende!”

Wien

Jag disputerade i maj 1983 och fick en magnifik postdoktoral depression. Jag skulle skriva en populär version av avhandlingen på finska – jag skruvade varje morgon in ett vitt papper i skrivmaskinen och ingenting hände utom att jag blev arg – jag var fullkomligt omöjlig,

5. I mitt sinne inpräglades på ett oförglömligt sätt deras mycket vackra och melodiska sorgmarscher, alldeles som en avskedshälsning – till det stora Ryssland och dess folk.

jag fräste åt alla som kom nära. *Pietarinsuomalaiset* kom ut tjugo år senare, mycket bättre än jag kunde ha skrivit 1983.

Disputationsbaksmällan lättade först med två saker. Jag målade en sommarvilla – det gjorde underverk för min själsfrid att gå lös på väggarna med en stålborste. Jag for till Wien på fem månader och det var det bästa som någonsin hänt mig tror jag – jag läste in mig på en ny värld. Jag var en tillräckligt mogen historiker och forskare för att inse vilken lycka det var – jag har aldrig lärt mig så mycket på så kort tid, det berodde på att jag hade studerat ett kejsardöme, Ryssland, och en kejsarstad, Petersburg, och nu upptäckte jag ett *deja vu*: Österrike och Wien, som dessutom var så mycket roligare. Jag mötte ”en despoti mildrad av Schlamperei”. I världskrigets slutskede sände vapenbröderna Tysklands och Österrikes generalstab ut bulletiner. Den tyska meddelade att läget var allvarligt, men inte hopplöst, den österrikiska att läget var hopplöst, men inte allvarligt. Jag lärde mig att jag också måste uppleva och lära mig en kultur: sitta på kafé, gå på teater och opera. Man kunde inte bara läsa sig till sådant, utan man måste studera människors beteende, sätt att tala och tänka. En kväll fick jag höra hur en äldre ungersk man satt och grät i sitt vinglas över freden i Trianon 1921. Jag har aldrig haft ett så gott svepskal för att sitta på kafé, läsa tidningar och tjuvlyssna på konversationer. Levande människor är i någon mening också källor till det förflutna – det är vad vi avser med kultur och tradition. Det var en upplevelse att bli bekant med Johann Nestroy, den store och synnerligen wienske skådespelaren och författaren – också tyska utgåvor av hans pjäser är försedda med ordförklaringar för att tyskar ska förstå hans ”wienerisch”. De är fulla av de mest subtila sentenser såsom i pjäsen *Das Mädll aus der Vorstadt* där den i kärlek svikne huvudpersonen tröstar sig med: ”Die grösste Nation aller Nationen ist die Resignation.”

Allt det här kom som extra bonus – orsaken till att jag var i Wien var en annan ”modefluga”: komparation.

Det sägs att historiker studerar det unika, men man kan omöjligt veta vad som är unikt utan komparation. Jag hade granskat banden mellan Finland och Petersburg, vad hände sedan när den där lille mannen från Zürich anlände till Finländska bangården och klev upp på den där pansarvagnen och ingenting längre var som förut? Vad betydde det när taggråden började sända ut sina fula sticklingar i alla riktningar – kort sagt, hur upplöste man ett kejsardöme, integrerat

sedan sekler. Jag var inte intresserad av ”decline and fall”, utan av upplösning och likvidation: vem får vad? I dylika fall följer man i allmänhet territorialprincipen, d.v.s. att parterna övertar den statsegendom som ligger på deras territorium, men många frågor kan inte lösas på detta sätt: medborgarskap, järnvägarnas rullande materiel, centralarkivens samlingar, guldreserven, vem skulle betala statsskulden o.s.v.

Jag tänkte mig att det bästa vore att göra undersökningen komparativt, att jämföra Ryssland och Österrike-Ungern – och vid behov dra in Tyskland och det Osmanska riket.

Det var en fördömt bra idé, inte minst därför att synvinkeln var helt ny och komparationen gav mig en möjlighet att komma med något genuint nytt, utan att behöva ge mig in på det omöjliga, d.v.s. att från Helsingfors eller Åbo forska ikapp med historiker som kunde ta U-Bahn till arkiven i Wien.

Jämförelser

Komparation – som ofta också innefattar perspektivväxlingar och dryftningar av icke-förverkligade alternativ – är inget nytt, men under historismens och nationalismens tid på 1800-talet lyckades historikerna övertyga sig om att de sysslade med det unika. Det bidrog till den berättande teorilösheten – man kan väl inte komparera nationalandar?

Jag hade ytterligare ett skäl att ägna mig åt komparationer. European Science Foundation startade 1984 ett stort minoritetsprojekt – det fick inte heta så, varför man började tala om ”Non-dominant Ethnic Groups”. Projektet engagerade ett hundratal forskare i åtta grupper. Jag utsågs till koordinator för den grupp som producerade volymen *Ethnic Identity in Urban Europe* (1992). Det innebar en enorm korrespondens, två möten i året på olika håll i Europa från Vadsö till Trieste och ett stort redaktörsarbete. De flesta i min grupp hade fått sin skolning i modern socialhistoria, så vi omdefinierade ämnet så att det passade vår grundkonception.

Det finns jämförelser av olika slag, ett sätt är att dikotomisera, parallellställa. Strikta, helst kvantifierade komparationer är svåra i historia av materialskäl – och blir svårare ju vidare man rör sig i tid och rum då både företeelser och data är väldigt olika. Ett annat sätt att använda det jämförande perspektivet kunde kallas kontrastering. Man använder jämförelser för att få syn på särdrag och avvikelser, som ett

hjälpmedel för att få perspektiv på sådant som annars skulle framstå som självklarheter.

Parallellställningen ska därför ses som ett intellektuellt redskap, den är inte avsedd att förklara *allt* – det vore förmätet att tro att en formel av något slag kunde sammanfatta ett lands hela utveckling. Parallellställningen är ett sätt att renodla en frågeställning, ett intellektuellt perspektiv, inte en deskription som har pretentioner på att återge ”wie es eigentlich gewesen”. Den är ett intellektuellt redskap, den disciplinerade nyfikenhetens periskop. Det kräver också bildning och beläsenhet. Man ska läsa något annat än modeteoretikerna.

Professorsvardag

Men allt kvaddades av att jag blev universitetslärare, denna yrkesgrupp som har mobbats av sin arbetsgivare kanske mer än någon annan – i förhållande till målsättningarna. Jag ska inte komma med de vanliga klagovisorna; jag hade svårt att förstå klagomålen över mycken byråkrati – på Utrikesministeriet kom posten med skottkärra flera gånger om dagen.

Jämfört med all retorik om universitetet som kunskapsskapare, om Forskningen och Sanningen var den verklighet jag mötte och då egentligen inte hade någon erfarenhet av ganska ömklig – kanske läget inte var så illa som i dag, men konstigt nog – t.ex. bristen på arbetskraft. Jag undrade nog var jag hade hamnat när jag stod på Humanisticum och tog kopior. Som free lance/arbetslös under flera år hade jag lärt mig att man fick göra litet av varje, men vad jag inte förstod var varför någon betalade professorslön för kopiering – med datoriseringen har företeelsen återkommit i annan form. Nu sitter personer med professorslön och utför arbete som tidigare utfördes av en maskinskriverska, sekreterare eller amanuens. Jag satt i ett par organ med affärsmän, som ibland kunde säga sådant som att de skulle lämna ett meddelande ”åt min sekreterare” – ibland sade jag ingenting, ibland upplyste jag dem om att ”min sekreterare” var en fjärdedel av en två femtedels kanslist. Vi var tre institutioner som delade på henne, min andel var alltså en tiondedel.

Jag var faktiskt så engagerad, självsäker och övertygad om att arbete skulle man alltid få, att jag på allvar övervägde att tacka nej till den professur i Åbo som jag hade möjlighet att få och fortsätta med forskningen. Förnuftet segrade, till all lycka eftersom dörren snart stängdes. Jag hade fått vänta länge på nästa chans att ens söka en professur.

Jag kom till en liten institution och blev fullt upptagen. Kollegan Sune Jungar beskrev sina första professorsår; det var som att sitta i en bil och trycka på gasen – motorn vrålar, hjulen snurrar för fullt, men inte kommer man någonstans.

Till alla de nya professorsuppdragen kom *Historisk Tidskrift för Finland*, Litteratursällskapet, Humanistiska Kommissionen, minoritetsprojektet vid ESF och internationellt samarbete: under en längre tid leddes de finländska historikernas samarbete med Ryssland av Sune Jungar och med Norden av mig. Det var ganska mycket för Nordens minsta historiska institution. Mina intryck av de första åren i Åbo var att det var ett arbetsläger med en ovanligt stor kyrka.

Litenheten måste beröras, men alla här är välbekanta med problematiken. Å ena sidan goda elevkontakter, obyråkratiskt, smidigt när det fungerar, färre bråk. Å andra sidan smalhet, sårbarhet, risk för inskränkthet (en liten pöl med stillastående vatten). Överlevnadsvillkoret är att man kan samarbeta – i en enhet med fyra lärare (i två läroämnena) och två femtedelar av en kanslist kan ingen vara arbetsledare och springa omkring och övervaka andra. Det måste uppstå en klar, naturlig arbetsfördelning där envar vet vad den ska göra och gör det med ansvar. Jag var lycklig nog att finna mig i en sådan arbetsmiljö, med solidariska, flitiga och kunniga kolleger. Så här i efterskott kan jag berätta att de gånger jag på allvar övervägde att söka mig bort bidrog den goda arbetsmiljön till att fälla avgörandet – livet är alldeles för kort för att man ska slösa bort det på arbetsplatsgräl.

Mitt riksupplösningssprojekt föll alltså första gången på att jag blev professor och dessutom måste klara dessa andra projekt. Frånsett några uppsatser skrev jag knappt något på flera år, jag var inte ens i Wien på sex år.

En ny chans kom i början av 1990-talet, ämnet var om något ännu hetare än tidigare med Sovjetunionens och Jugoslaviens upplösning – det var rena *deja vu*. På dagen satt jag på arkivet och studerade uppdelningen av den Österrisk-Ungerska flottan, på kvällen visade TV Rysslands och Ukrainas gräl om den sovjetiska Svartahavsflottan.

ÅÅ kvaddade projektet en andra gång. En morgon i Wien ringde telefonen; det var fakultetsäldsten, konsthistorikern Sixten Ringbom som förkunnade: ”det är din tur”. I och för sig var det sunt att det var så ont om karriärister vid ÅÅ att professorerna måste tvingas att bli dekaner i tur och ordning, men det ledde till att jag förlorade två år av

mitt liv vid värsta möjliga tidpunkt. Att jag överlevde berodde nog mest på fakultetssekreteraren Maja Anckar, som höll fakulteten flytande.

För de här två saboteringarna är jag faktiskt bitter – jag satt på en guldgruva, ämnet intresserade och jag fick god respons av österrikarna. ÅA bevisade än en gång att universiteten har svårt att klara av andra prioriteringar än att dela jämnt. I dag blomstrar imperieforskningen och har gjort det ett tag redan, men mitt stora projekt ligger kvar någonstans på 2/3, ett långt manuskript, som jag aldrig fått tid att slutföra, även om jag har täckt en del av fältet med uppsatser. Jag har under årens lopp då och då lyckats skaffa mig en månad eller två i Wien och skrivit ett nytt kapitel och tänker fullfölja projektet om hälsan står mig bi, men prioriteten och upptäckarglädjen har svalnat. Det är synd för jag satt på något som faktiskt var aktuellt och hade fått en god start innan det blev mode. Det är en liten institutions enda chans – att tänka bättre och satsa i tid, våga gå utanför trenderna, i själva verket föregripa dem. Det är enda sättet att klara sig – om man hoppar på ett redan rullande tåg har man ingen chans mot dem som kan sätta in arméer av doktorander.

Inte var jag ju sysslös. Projektet om kejsardömenas upplösning omformades till ett Finlands Akademi-projekt, som producerade boken *När imperier faller* (1994), fyra doktorer och ett antal magistrar – på den tiden var det en hel del av vår lilla institution. Själv höll jag på med ESF:s minoritetsprojekt, som resulterade i en bok och ett fint kontaktnät. På senare år har det blivit litet förvaltningshistoria, Finlands emigrationshistoria och Finlands svenska historia.

Jag har på olika sätt försökt skildra hurudan jag var då jag kom till ÅA. Med detta har det blivit dags att på något sätt sammanfatta detta och vad jag fått till stånd. I det här läget brukar äldre professorer säga att det är så underbart att ha att göra med ungdomar och att det håller en ung. Knappast, jag åldrades mer under mina första professorsår än under någon annan period i mitt liv. Min tidigare pedagogiska erfarenhet bestod av att jag under några år var simlärare för Helsingfors stads svenska folkskolor. Det innebar att mina öron gick i lås en dag i veckan. Den erfarenheten hade jag inte mycken glädje av i katedern och jag kan bara i efterskott be om ursäkt av de stackars studenter som åhörde mina föreläsningar under de första åren. Inte blev jag heller yngre av att ibland få höra den hemska frågan: ”Måste vi lära oss det här?” Det hände inte så ofta, men jag åldrades betydligt varje gång.

Men människan är, säger de, en lärande organism och med tiden blev jag, enligt utvärderingar, till och med en hyfsad föreläsare. Det berodde antagligen på att jag lärde mig att man inte ska föreläsa om sådant man inte behärskar eller inte förstår. Det finns en djup sanning i det svar som kritikern Matthew Arnold gav en begynnande författare, som frågade honom hur man kunde skaffa sig en god stil: "Young man, have something to say!"

Med handledningen hade jag länge svårigheter. Jag har alltid älskat seminarier, sedan jag lärde mig att man kan och bör knåda degen. Det finns få saker som är roligare än att diskutera hur man lägger upp en undersökning och hur man, vilket inte är samma sak, bäst presenterar resultaten. Däremot är det inte så litet trist med gradu-skribenter som efter flera års studier inte har andra idéer än att de vill ha ett lätt ämne. Det hände inte så ofta, men det är lika trist som det daltande som handledningen förvandlats till.

Jag har kanske fått undervisningen och handledningen att framstå som trista skyldigheter, men jag vill understryka att jag talar om undantag och delvis om en trend som går i fel riktning. Jag vill samtidigt säga att det finns få saker som är lika tillfredsställande som en föreläsning eller kurs som man vet med sig att har gått hem eller den fina upplevelse det är att kunna ge tips eller råd som leder till resultat i avhandlingsskrivandet. Det är också en stilla glädje att få följa med och bidra till den process då en fnittrig tonåring mognar till en kompetent och ansvarskännande medborgare redo att ta hand om nya generationer. I ett yrke där känslan av otillräcklighet är konstant är detta rena julaftonen. Till ansvarskänslan hör också modet att, om det är motiverat, inse att man har hamnat på fel plats. På universiteten frodas en panisk rädsla för att studenterna ska byta huvudämne. Jag har aldrig förstått varför en student som märker att han eller hon inte egentligen är intresserad av sitt ämne ska släpa sig utled genom en svag lärarexamen och sedan resten av sitt arbetsliv förpesta ämnet också för sina elever. Vad jag kan se vore ett ämnesbyte bäst för alla parter.

Ett kapitel för sig är doktorerna, för min del ett tiotal, litet beroende på hur man räknar. Där uppstår ganska snart en situation då doktoranden vet mer om substansen än handledaren och då blir det snarare en relation mellan kolleger, den ena med substanskunskapen, den andra med erfarenheten och professionalismen samt förhoppningsvis kontakter och nätverk som kan hjälpa doktoranden att komma ut i världen

– det sistnämnda är en av de viktigaste uppgifterna; se mer av världen. Diskussionerna med doktoranderna har gett mig mycket.

Min andra rektor for iväg med två år av mitt liv, d.v.s. dekanus-åren, som fortfarande är något slags svart hål i mitt minne; inte vet jag vart de tog vägen – till nedskärningsmöten, antar jag. Med rektor Bengt Stenlund hade vi några ordentliga meningsutbyten. Han tyckte inte om när jag i en dekanusruta i *Meddelanden från Åbo Akademi* påpekade att universitetets kärna var humaniora, samhällsvetenskaperna och en del av teologin, men att ekonomer och ingenjörer lika väl kunde utbildas någon annanstans eftersom inga viktiga uppfinningar eller betydande förmögenheter ändå hade skapats vid universiteten. I min följande ruta recenserade jag demonstrativt detektivromanen *Kuka murhasi professorin*. Stenlund förhöll sig positivt till humanister, men jag tror att vi talade förbi varandra, humanisterna ville ha rättvisa, inte sympati. Vi hade inte så stor chans eftersom alla evalueringar och bedömningar sker på naturvetenskapernas villkor. Det var lätt farsaktigt då ÅA:s styrelse efter en lång diskussion fastställde indikatorerna och förhållandet mellan monografier och artiklar i resursfördelningen: kamreraren föreslog att en monografi skulle motsvara tre artiklar och rektors klubba föll blixtnabbt. Envar som har skrivit en ordentlig bok vet att proportionerna blev galna. Detta är ingen kritik av Bengt Stenlund, utan klubbslaget skulle vi ha suttit där långt in på natten, men visst stämmer det till eftertanke att jag inte – och knappast någon annan heller – kan komma på ett avgörande där humanisterna skulle ha gynnats på motsvarande sätt.

Min tredje rektor Gustav Björkstrand var min dekanuskollega innan han blev rektor och jag minns honom som en förnuftets röst i den församlingen och jag har inte haft skäl att ändra den uppfattningen. Under hans rektorsperiod beviljades jag två löneklasser till, för resten av min anställningstid vid ÅA. Någon form av kleptokrati slog dock till senare – i samband med det nya lönesystemet och en längre tjänstledighet bara försvann tilläggen och varje efterforskning möttes av svaret att de bakats in i min lön – synbarligen som någon form av Platonsk idé, några slantar följde inte med.

Som synes är det inte mycket som grämer mig efter ett kvarts sekel. Antingen har jag haft ett gott professorsliv eller också är jag, i motsats till Alma Söderhjelm, dålig på att uppodla mina grämelser. Jag tippar på det förra. Därtill kommer att jag i ett senare skede av ÅA-kom-

plexet, inberäknat Stiftelsen för Åbo Akademi, beretts möjligheter till forskning på ett mycket generöst sätt. Posten som chef för Stiftelsens Forskningsinstitut var exakt det slag av satsning jag hade behövt ett drygt decennium tidigare. Jag tror också att det är det slag av satsning Akademien skulle behöva – om man inte kan erbjuda resurser i pengar och anställningar, kunde man åtminstone erbjuda arbetsro och möjligheter att koncentrera sig. Forskningsinstitutet var under Dag Anckars fasta ledning något av en oas i en stressad miljö: effektiva sammanträden och spirituella diskussioner. För en stor del av de universitetsanställda är forskning en del av arbetskyldigheten, ingalunda något man måste stjäla tid för.

Det som bekymrar mig är att mina yngre kolleger inte kommer att ha motsvarande möjligheter att lätta på bördorna som bara blir tyngre. När jag blev tjänstledig för att bli chef på Forskningsinstitutet upptäckte jag hur dödstrött jag var och när jag har sett mig omkring har jag sett alltför många glåmiga anleten. Om de som bestämmer om sådana ting snart inte inser att man inte kan pressa människor för hårt utan att det får följder och att kreativiteten är det första som stryker med vid stress, är universiteten snart illa ute. Det vore synd – universitetet är trots allt en fantastisk institution i sina bästa stunder.